

Márton Áron és az erdélyi (gyulafehérvári) katolikus püspökség a második bécsi döntés után*

Seres Attila
(Magyarország)

Bevezető

A trianoni impériumváltás utáni Romániában Márton Áron egyházi pályafutása több politikai rendszeren is átívelt. Papi működésének és lelki szolgálatának kezdetei egy parlamentáris berendezkedésű, alkotmányos monarchia időszakára estek, egy királyi diktatúrában nevezték ki az erdélyi (gyulafehérvári) katolikus püspökség élére, a Ion Antonescu nevével fémjelzett nacionalista tekintélyelvű (autoriter) rendszerben erősödött meg az egyházvezetői karizmája, majd a kommunista rezsim idején az antiklerikális államvezetés repressziós egyházpolitikájával való szembehelyezkedése okán, az egyetemes katolicizmuson belül is tekintélyre tett szert. A teljes életének jóval nagyobb részét töltötte kisebbségi sorsban, mint egy többségi nemzet tagjaként, papi karrierje ugyanakkor teljes egészében a „kisebbségi életszakaszára” esett. Ezen belül különösen kiszolgáltatott állapotot jelenthetett számára is a második bécsi döntés utáni kevesebb, mint fél évtizednyi intervallum. 1940–1944 között ugyanis a dél-erdélyi magyarság – az európai viszonyokat és ezzel együtt a magyar–román bilaterális kapcsolatrendszeret ekkor uraló háborús pszichózis kontextusában – a rá nehezedő állami nyomás, a demográfiai súlyának vészterhes csökkenése, illetve a politikai, társadalmi és gazdasági életben élvezett pozícióinak visszaszorulása miatt a fizikai megsemmisülés határára sodródott.

A legfőbb kérdés az, hogy 1940. augusztus 30. után Márton Áron – aki ekkor a dél-erdélyi magyarság egyik legbefolyásosabb, ha nem a legbefolyásosabb egyházi és társadalmi vezetőjének tekinthető – főpásztori aktivitása milyen hatást gyakorolt az anyaországgal való újraegyesülés eufóriájából és folyamatából kimaradó magyarság etnikai integritásának és társadalmi kohéziójának megőrzésére. Jelen publikációnk keretei között a kérdéskör vizsgálatának egyik lehetséges kiindulópontját szeretnénk megadni, vagyis néhány szempont segítségével azt vázoljuk fel, hogy milyen mozgástérrel rendelkezett Márton Áron a román (és a magyar) egyházpolitika szorításában.

Márton Áron személyes mozgásszabadsága

A második bécsi döntést követő időszakban Márton Áron személyes mozgásszabadsága is jelentős mértékben korlátozott volt, 1942 nyarának végéig, őszenek elejéig – földrajzi értelemben – gyakorlatilag „beszorult” Erdély déli felébe, és azt követően is csak alkalmanként, külön engedéllyel léphette át a csonka Nagy-Románia határait. Noha az erre utaló primer források töredezettsége miatt nem nyerhettünk teljes bizonyosságot, döntően magyar diplomáciai iratok, illetve a már rendelkezésünkre álló szakirodalmi adatok alapján igyekeztünk rekonstruálni Márton Áron Dél-Erdélyen kívüli földrajzi mobilitásának kronológiáját.

A magyar diplomáciai források tanúsága szerint Márton Áron 1942. szeptember 11-én hagyta el először Románia területét.¹ Magyarországra utazott, s útja során Ghyczy Jenővel, a külügyminiszter általános helyettesével is találkozott személyesen. A kettejük megbeszélésére szeptember 19-én került sor, bár az arról készült emlékeztető nem utal arra egyértelműen, hogy ki kezdeményezte az eszmecserét, s hol zajlott az. Természetesen nem kizárt, hogy a külügyi tárca tényleges vezetője ekkor Észak-Erdélyben, illetve annak „fővárosában” tartózkodott, bár ilyen négy szemközti konzultációk keretében általában a Külügyminisztérium Dísz téri épületében fogadta a hozzá látogatókat.²

* A forrásközlemény az OTKA támogatásával, a PD 72265. sz. kutatási projekt keretében készült. Köszönetet mondunk Marton József gyulafehérvári nagyprépostnak a kézirat elkészítéséhez nyújtott segítségéért.

¹ *Sztankey István brassói konzul jelentése Kállay Miklós külügyminiszternek*. Brassó, 1942. szept. 12. MOL, K 63 Külügyminisztérium Politikai Osztályának általános iratai, [továbbiakban MOL, K 63] 444. cs., 1942–47. t., sz. nélk.

² *Feljegyzés a Ghyczy Jenő és Márton Áron közti megbeszélésről*. Hely nélkül, 1942. szept. 19. MOL, K 63, 264. cs., 1942–27/7. t., 6660/1942. pol. sz.

A Márton Áron születésének 100. évfordulójára megjelent, kortársainak visszaemlékezéseit és más, levéltári kutatásokra támaszkodó tanulmányokat felölelő emlékkönyv életrajzi kronológiája szerint a püspök körülbelül háromnegyed év múlva léphette át ismét a határt. Az észak-erdélyi és székelyföldi bérmakörútja egyik állomásaként 1943. június 6-án kilenc diakónust szentelt pappá Kolozsváron.³ Egy hivatalos jegyzőkönyv minden kétséget kizáróan igazolja, hogy még ez év november 10-én részt vett egy Budapesten tartott kormányzati tárcaközi értekezleten is, amelyen az észak-erdélyi románság felekezeti oktatásügyével kapcsolatos problémákat, illetve annak a dél-erdélyi magyarságra háruló konzekvenciáit vitatták meg.⁴

A szovjet csapatok bevonulásáig tartó időszakot figyelembe véve a következő évben is minden bizonnyal csak kétszer fordult meg Magyarországon. Először 1944. május 18-án, ugyancsak a papszentelés alkalmával, amikor három növendék tette le a papi esküt előtte a kolozsvári Szent Mihály plébániatemplomban.⁵ A szakrális szertartás alkalmával hangzott el a magyar kormányzatot a zsidóság deportálása miatt bíráló, azóta elhíresült beszéde is.⁶ Egy 1981-ben készült riportból, vagyis egy oral history-jellegű forrásból szerezhetünk tudomást arról, hogy 1944 nyarán-őszén ő is szerephez jutott a magyar kiugrási kísérletek társadalmi háttérországának megszervezésében. 1944. augusztus 24-én, vagyis éppen egy nappal a román kiugrás után Kolozsváron találkozott Vita Sándorral és Tamási Áronnal. A találkozó utóbbiak kezdeményezésére jött létre, s alapvetően az észak-erdélyi és a dél-erdélyi magyar társadalmi vezetők lépéseinek összehangolását célozta. Nem zárható ki azonban, hogy a püspök Kolozsvárra utazása nem állt szerves összefüggésben a román kiugrással, s nem tudható be annak közvetlen következményeként. Vita Sándor visszaemlékezésében az események kontextusa arra is következtetni enged, hogy Márton Áron már Kolozsváron tartózkodott a kiugrás idején, ami kiváló alkalmat nyújtott arra, hogy az említett két észak-erdélyi társadalmi vezető érintkezésbe lépjen vele.⁷

Eddigi ismereteink szerint Márton Áron a második bécsi döntést követő bő két évben egyáltalán nem léphette át a határt, és nem gyakorolhatta közvetlenül a főpásztori jogait egyházmegyéjének északi felében. A bécsi döntőbírósi egyezmény után a magyar és a román diplomácia a legmagasabb szinten igyekezett rendezni a kisebbségi vezetők útveléhez juttatásával összefüggő kérdéseket, ám az erre vonatkozó kétoldalú diplomáciai egyeztetések, majd a vízumok kiadása sokáig elhúzódott. A magyar fél 1942. január 30-án nyújtotta át a román félnek az első tervezetet, amelyben paritásos alapon tett javaslatot azoknak a dél-erdélyi magyar és észak-erdélyi román kisebbségi vezetőknek a személyére, akiket a határátlépés lehetővé tétele érdekében szükségesnek vélt úti okmányokkal ellátni. Két lista is készült, egy kisebb, 26 nevet tartalmazó névsor, illetve – román engedékenységre – egy nagyobb, 65 főt felölelő jegyzék. Márton Áron tekintélyét jelzi, hogy a dél-erdélyi magyar vezetők sorában az első helyet mindkét listán ő foglalta el.⁸ A román belügyi hatóságok részben a helyi szervek hatáskörébe utalták a kérdés megvizsgálását, a megyei csendőrparancsnokságok feladata lett a helyhatóságuk területén bejelentett magyar kisebbségi vezetők államhűségi minősítése.⁹ A Fehér megyei csendőrkirendeltség azonban – az összes többi helyi magyar kisebbségi vezetővel egyetemben –, nem találta támogatónak Márton Áron úti okmányainak a kiállítását.¹⁰ A késlekedés tehát azzal is magyarázható, hogy az ügy egy időre ismét holtvágányra került. Akárcsak ebben az átiratban, a megyei csendőrvezetők jelentéseit összegző kimutatásban is a „*beves magyar irredenta*” vagy az „*ismert magyar sovínisztá*” jelzőkkel bélyegezték meg a püspök személyét.¹¹ A

³ Id.: Márton Áron emlékkönyv. Születésének 100. évfordulóján. Szerk.: Marton József. Kolozsvár, 1996. 228.

⁴ *A magyar kormány tárcaközi értekezletének jegyzőkönyve*. Budapest, 1943. nov. 10. MOL, K 63, 271. cs., 1943–27/7. t., sz. nélk.

⁵ *Luby Géza brassói konzul jelentése Sztójay Döme miniszterelnöknek*. Brassó, 1944. máj. 27. MOL, K 63, 272. cs., 1944–27/1. t., sz. nélk. Érdemes megemlíteni, hogy 1941-ben nem tartottak papszentelést Kolozsváron, mert csak egyetlen ötödéves papnövendék volt, aki éppen Dél-Erdélyből származott, ezért őt a gyulafehérvári székesegyházban szentelte fel Márton Áron. 1942. június 21-én pedig, a püspök kérésének eleget téve, Fiedler István egykori nagyváradi püspök végezte el ezt a szertartást Kolozsváron. Szirmai Béla, *Emlékek a papnevelde kolozsvári éveiből (1940–1945)*. In: *Seminarium Incarnate Sapientiae. Emlékkönyv a 250 éve alapított Gyulafehérvári Papnevelde Jubileuma alkalmából*. Szerk.: Marton József. Gyulafehérvár, 2003. 29.

⁶ Marton József–Kuszálk Péter, Márton Áron egyik híres szentbeszéde. *Székelyföld*, 2009. 9. sz., 100–105. o.

⁷ Pomogáts Béla, *Az 1944 őszi erdélyi háborúellenes mozgalomról*. Beszélgetés Vita Sándorral. *Tiszatáj*, 1981. 10. sz. 54.

⁸ *Nagy László bukaresti követ jelentése Bárdossy László külügyminiszternek*. Bukarest, 1942. jan. 30. MOL, K 63, 268. cs., 1942–27/1. t., sz. nélk.

⁹ *V. T. Gelep ezredes, országos csendőrségi főtitkár körlevele a megyei csendőrparancsnokságoknak*. Bukarest, 1942. febr. 5. Arhivele Naționale Istorice Centrale (Nemzeti Központi Történelmi Levéltár, Bukarest) [továbbiakban ANIC], f. 1474 Inspectoratul General al Jandarmeriei (Csendőrség Országos Főfelügyelősége), dos. 29/1942, fil. 9.

¹⁰ Ioan Ignat alezredes, *Fehér megyei csendőrparancsnok jelentése az Országos Csendőrségi Főfelügyeletnek*. Gyulafehérvár, 1942. febr. 14. Uo. fil. 18–19.

¹¹ *C. D. Tobescu ezredes jelentése a Belügyminisztériumnak*. Bukarest, 1942. febr. 26. Uo. fil. 48–49.

román hatóságok csak jóval később, valamikor 1942 nyarának végén, őszének elején engedélyeztek Márton Áron számára útlevelet. A pozitív végkifejletben nyilván az is közrejátszott, hogy Andrea Cassulo bukaresti apostoli nuncius – például a gyulafehérvári püspök római ad limina útjának aktualitására való hivatkozással¹² – többször is interveniált Mihai Antonescu külügyminiszternél Márton Áron útlevelének biztosítása érdekében.¹³

Mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy eddigi kutatási eredményeink szerint a püspök még a szűkebben vett régiót, Dél-Erdély területét sem hagyta el gyakran. A második bécsi döntés okozta egyházszervezeti változások, a romániai egyháztartomány szétesése miatt a bukaresti apostoli nuncius felfüggesztette a két világháború között még évente szokásos katolikus püspökkari konferenciák megtartását, s – a püspökség korabeli történetét és viszonyait leíró egyik alapvető dokumentáció, az ún. „Relatio Romana” megállapítása szerint – 1943-1944 fordulójáig bizonyosan nem hívta össze a román fővárosba a katolikus egyházi főméltóságokat.¹⁴ Eddig összesen egyetlen adat áll rendelkezésünkre, amely egyértelműen arra utal, hogy ebben az időszakban, tehát 1940–1944 között, Márton Áron járt Bukarestben, bár akkor is kifejezetten a nuncius rendelte magához az ominózus útlevéllügyének megvitatása céljából. Erre a megbeszélésre 1941. augusztus 19-én került sor. Jellemző azonban, hogy Márton Áron ebben az esetben is alig több mint fél napot tartózkodott a román fővárosban, úgy, hogy előző este érkezett oda, a délelőttöt a nunciussal töltötte, s már a kora délutáni órákban visszautazott a püspöki székhelyére.¹⁵

Az általunk átolvasott tekintélyes mennyiségű magyar diplomáciai forrásanyag alapján arra lehet következtetni, hogy a püspök elsősorban nem a bukaresti követtel, hanem a magyar diplomácia dél-erdélyi exponenseivel állt személyes kapcsolatban. A mindenkor brassói konzul legfontosabb információforrása volt, hiszen az ő illetékességi körébe tartoztak a történelmi Erdély déli megyéi, s alkalmanként az aradi konzullal is találkozott. Úgy tűnik, hogy általában az utóbbiak látogattak el Gyulafehérvárra, ugyanis a püspök régió belüli mozgásszabadságát időközönként az is akadályozta, hogy nem rendelkezett gépkocsihasználattal-engedéllyel.

A román hatóságok 1941. október 7-e körül foglalták le először a püspök személygépkocsiját, hivatalosan azzal az indoklással, hogy ez az intézkedés válaszlépés arra, hogy a magyar katonai hatóságok már fél évvel azt megelőzően elkobozták Nicolae Colan kolozsvári ortodox püspök gépkocsiját. A Külügyminisztérium részéről nem is tagadták a román egyházi vezetővel szembeni kényszerintézkedés tényét, ezért felkérték a vezérkari főnököt, hogy juttassa vissza az elkobzott járművet. A magyar engedményre válaszul október 29-én a román kormány is rendelkezett Márton Áron gépkocsijának visszaadásáról. Magyar részről azonban minden bizonnyal valamikor 1942 februárjának végén, márciusának elején újból eltulajdonították a román püspök autóját, ugyanakkor a szokásos forgatókönyv szerint, a román tiltakozás hatására, március 16-án felmentették a rekvirálás alól a közlekedési eszközt. A kérdést részletesen ismertető magyar külügyi átirat akként interpretálja a további eseményeket, hogy a magyar kormányzatnak nem is volt tudomása arról, hogy időközben, még a tél folyamán, a szokásos hatósági eljárás keretében, átvizsgálás céljából a román közlekedési szervek bevonták Márton Áron gépkocsi-engedélyét, ugyanakkor a felülvizsgálat után visszatartották azt. A dokumentum tanúsága szerint ez a püspöknek nagyon sok kényelmetlenséget okozott, s gátolta hivatalának gyakorlásában, de a brassói konzul, kifejezetten az ő kérésének eleget téve, nem jelentett erről. Budapest akként érvelt, hogy márciusban, amikor Bukarest kérte Colan gépkocsijának visszaadását, Márton Áron már nem is volt gépkocsi-engedélyének birtokában. Magyar részről ezért erélyesen követelni kezdték a magyar püspök mozgásszabadságát nagymértékben korlátozó probléma

¹² Lat.: *visitatio ad limina*. A katolikus főméltóságok, érsekek és püspökök öt évente szokásos római útja, amelynek keretében személyesen számolnak be a Szentatyának az egyházmegye helyzetéről.

¹³ 1941. aug. 22-ről, okt. 21-ről és 1942. márc. 17-ről találtunk erre vonatkozó adatot. Az utóbbira ld.: *Feljegyzés a Gheorghe Davidescu külügyi államtitkár és Andrea Cassulo nuncius közötti megbeszéléséről*. Bukarest, 1942. márc. 17. Arhiva Ministerului Affacerilor de Externe (Román Külügyminisztérium Levéltára, Bukarest) [továbbiakban AMAE], fond Vatican, Vol. 22., fil. 193–194.

¹⁴ *Relatio Romana Dioecesis Albae Iulienensis Anno Domini 1943*. Gyulafehérvár, dátum nélk. [1944. jan. 28. előtt]. Gyulafehérvári Érseki Levéltár, Gyulafehérvár [továbbiakban GYÉL], I. 13/e. Vegyes iratok, 33. dob., 28. o. A Szentszék tájékoztatása céljából a katolikus főpásztorok 10 évente egyszer írásban összegezték egyházmegyéjük helyzetét és aktuális problémáit. Az erdélyi katolikus püspökség legutolsó értékelése 1933-ban készült el, így 1943-ból visszatekintve kellett megszerkeszteni az aktuális helyzetjelentést. A tanulmánynak az a – minden bizonnyal még elsődleges – változata maradt az utókorra, amely részben magyar nyelvű szövegtervezetek, részben latin nyelvű tisztázatok egyvelege.

¹⁵ *Gyárfas Elemér feljegyzése az Andrea Cassulónál folytatott megbeszéléséről*. Bukarest, 1941. aug. 30. MOL, K 64 Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált iratai, [továbbiakban MOL, K 64], 92. cs., 1941–34. t., 828/1941. res. pol. sz.

megoldását.¹⁶ Nem tudjuk pontosan, hogyan oldódott meg az ügy, biztos azonban, hogy augusztus 6-án a brassói konzulátus még azt jelentette, hogy 3-ig a román hatóságok nem adták vissza Márton Áron gépkocsihasználati-engedélyét.¹⁷

Magyar–román reciprocitás az egyházpolitikában

A legújabb magyar történeti szakmunkák egyöntetűen rámutatnak arra, hogy a második bécsi döntés után a magyar–román nemzet- és egyházpolitikai viszonyrendszerben előtérbe kerülő legfontosabb tényező a reciprocitás (kölcsonösség) elvének alkalmazása volt. Ez utóbbi azt a politikai elvet és kurzust takarja, amelyre hivatkozva, és amelynek keretében az érintett felek a saját államuk területén élő – magyar vagy román – kisebbségi tömegeket kezelték. Mivel a két államvezetés a konkrét intézkedéseivel a legtöbb esetben a másik ország nemzetiségpolitikájára reagált, a két ország nemzetiségpolitikája egymás függvényévé és komplementerévé vált.¹⁸ Ennek a problémakörnek fontos szegmense az is, hogy ekkoriban az Erdély sorsának alakításában közvetlenül érintett magyar politikai, egyházi és társadalmi vezetőréteg – amely ekkor a különböző léthelyzet, a különféle konkrét tapasztalatok és eltérő jövőkép alapján legalább hárompólusúvá (trianoni magyarországi, észak-erdélyi, dél-erdélyi) osztható –, egyes befolyásos képviselőinek álláspontja mekkora felhajtóerőt gyakorolt a magyar kormányzati döntéshozatali mechanizmusra. Ebben a tekintetben válik számunkra megkerülhetlenné Márton Áron személye.

Márton Áron szerepének tisztázása ebben a problémakörben azért is szükséges, mert a korábbi, rendszerváltás előtti hazai történeti irodalom félreérthető megvilágításba helyezte az észak-erdélyi románsággal kapcsolatos álláspontját. A második bécsi döntés utáni magyar–román kapcsolatokat feldolgozó első jelentősebb hazai történeti monográfia Márton Áron személyét és társadalompolitikai aktivitását annak igazolására helyezte előtérbe, hogy a magyar és a román nép között a második bécsi döntés után nemcsak elválasztó vonalak, hanem összekötő kapcsok is léteztek. A nevét román politikai és egyházi vezetők mellett azok sorában említi, akik már igen korán, 1940 októberében felhívták a figyelmet a kölcsönösségen alapuló retorziós politika veszélyeire, s mérsékletre intették a saját nemzeti kisebbségük érdekeit képviselő kormányzatokat. Az említett mű szerzője a retorziós politika kudarcának kontextusában hivatkozik a Márton Áron és a Ghyeczy Jenő közötti, már említett megbeszélésre is,¹⁹ noha a püspök valójában nem a retorziós, hanem éppen ellenkezőleg, a türelmi politika tarthatatlansága mellett érvelt a vezető magyar diplomata előtt.²⁰ Ez az árnyalásra szoruló interpretáció azután átkerült a Márton Áron életrajzába, egyházi pályafutását, lelkiségét és eszmerendszerét monografikusan feldolgozó és bemutató, és hiánypótló jellege okán a jövőbeni kutatásokat orientáló első korszerű biográfiába is.²¹ Az eddigi szakirodalomban felbukkanó hivatkozásokkal ellentétben azonban még a korabeli sajtótudósítások sem említik ebben a kontextusban Márton Áron nevét. Arra találunk csupán utalást, hogy 1940. október 8-án Gyárfás Elemér, az Erdélyi Római Katolikus Státus (Egyházmegyei Tanács) világi elnöke, s a november 4-én Dél-Erdélyben újjászerveződő Romániai Magyar Népközösség majdani országos elnöke, illetve Purgly László evangélikus főgondnok eljárta Teleki Pál miniszterelnöknél a négy nappal korábban Nagyváradról kitoloncolt román értelmiségiek érdekében.²²

Egy általunk felkutatott irat, a Márton Áron, és minden bizonnyal Magyarország valamelyik hivatalos diplomáciai képviselője között folytatott 1940. október 30-i eszmecsereéről készített feljegyzés éppen arról tanúskodik, hogy a püspök a dél-erdélyi magyarság tömeges kálváriájának hatására, már a kezdetek-kezdetétől nem zárta ki az észak-erdélyi románság egyházi intézményeivel szembeni erélyes fellépés lehetőségét. A dél-erdélyi magyarság érdekében a kényszerítő eszközök alkalmazását nemcsak

¹⁶ Ghyeczy Jenőnek, a külügyminiszter általános bejelentésének átirata Kállay Miklós miniszterelnöknek. Budapest, 1942. júl. 15. MOL, K 28 Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai [továbbiakban MOL, K 28], 156. cs., 23.103/1942. M. E. sz.

¹⁷ Török brassói alkonzul jelentése Kállay Miklós külügyminiszternek. Brassó, 1942. aug. 6. MOL, K 63, 444. cs., 1942–47. t., sz. nélk.

¹⁸ Erre ld. pl.: Balogh Béni, Megtorlás, etnikai homogenizálás. A kisebbségi kérdés a magyar–román kapcsolatrendszerben, 1940–1944. *Limes*, 2010. 1. sz. 79–94. Egry Gábor, Tükörpolitika. Magyarok, románok és nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944. *Limes*, 2010. 2. sz. 97–111.

¹⁹ Csátrai Dániel, *Forgószélben. A magyar–román viszony 1940–1945*. Budapest, 1968. 146.

²⁰ Ld. a 2. sz. lábjegyzetet.

²¹ Virt László, *Nyitott szívvel. Márton Áron püspök élete és eszméi*. Budapest, 2002. 93–94.

²² Erre ld. pl. Hossu püspök Bukarestbe, a romániai magyarság képviselői Budapestre utaztak. *Keleti Újság*, 1940. okt. 10. 2.

megengedhetőnek, hanem célravezetőnek tartotta, azzal a kikötéssel, hogy a retorziós politikában a magyar kormány ne vállaljon kezdeményező szerepet.²³

Figyelemreméltó az is, hogy jóval később, a már szintén említett 1943. november 10-i budapesti tárcaközi értekezleten, amelyet a román felekezeti oktatás fejlesztése érdekében adandó kormányzati engedmények ügyében hívtak össze, többször is felszólalt, s rendkívül markáns álláspontot képviselt. Sőt, az egyoldalú engedmények megtételére hajló magyar minisztereket az álláspontjuk módosítására bírta, s végül döntően az ő nyomására kötötték a magyar koncessziók megadását bizonyos feltételekhez, például a dél-erdélyi magyarság helyzetének javításához.²⁴

Nyilván Márton Áron látásmódjában is bekövetkezhetnek bizonyos hangsúlyeltolódások 1940–1944 között. Így például a Ghyczyvel folytatott megbeszélésén a repressziók alkalmazásának tekintetében differenciált bánásmódot, az észak-erdélyi románság megosztását, és ezzel együtt a szegényebb román néptömeg kijátszását javasolta a befolyással bíró politikai-társadalmi elittel szemben. Valóban kitapintható emellett a habitusának egy általános jellegzetessége, mégpedig még azokban az esetekben is, amikor megengedhetőnek vagy célszerűnek tartotta a magyar ellenintézkedések megtételét, az önmérséklet és a kíméletesség fontossága mellett szállt síkra.

Véleményünk szerint Márton Áron nézőpontját (és perspektíváit) döntően a dél-erdélyi magyarság második bécsi döntéssel bekövetkező teljes politikai és egzisztenciális kiszolgáltatottságára lehet visszavezetni. Az eddigi kutatásaink ugyanis azt erősítik meg, hogy nem voltak eredendő averziói vagy előítéletei más etnikumok képviselőivel szemben. Noha a székelység általános jellemzőjének tulajdonított önérzet és makacsság őt is jellemezte, az 1930-as években fiatal kortársaihoz képest rendkívül higgadtan és pragmatikusan gondolkodott az erdélyi magyarság sorskérdéseiről, mindig az aktuális teendőkre, a konkrét feladatok megoldására helyezve a hangsúlyt.²⁵ Ismert továbbá, hogy 1938. szeptember 29-én, a kolozsvári plébánosi beiktatásán elmondott beszédében állást foglalt az erdélyi nemzetiségek közötti konfliktusok békés rendezése mellett, hangsúlyozva, hogy a más anyanyelvű és felekezeti csoportokkal kapcsolatos politikáját az evangélium szelleme fogja meghatározni. Leszögezte azt is, hogy minden nációnak tiszteletben kell tartania a másikat érdekeit. A beszéd súlyát és hatását nyilvánvalóan növelte, hogy Márton Áron azt már az erdélyi püspökség apostoli kormányzójává történt kinevezése után mondta el.²⁶ Magyar diplomáciai forrásokból tudható az is, hogy a Vatikán választása a püspöki szék betöltésének kérdésében azért is esett rá, mert a szentszéki diplomácia úgy ítélte meg, hogy az ő személyét a román államvezetés is akceptálni fogja.²⁷

Úgy tűnik, hogy a második bécsi döntés Márton Áronban is törést okozott. A dél-erdélyi magyarságra nehezedő állami nyomás, a jogfosztottság, az állandó rekvirálások, a magyar férfiak kényszermunkára hurcolása, a magyar nyelvű tanintézmények munkájának ellehetetlenítése, a helyi hatósági közegek önkénye, s mindennek következtében a magyarság nagymérvű elvándorlása a magyar etnikum fizikai megsemmisülésének veszélyével fenyegetett. Levonható tehát az alapvető következtetés, miszerint Márton Áron észak-erdélyi románsággal kapcsolatos álláspontját a bécsi döntéssel kialakuló konstelláció és a dél-erdélyi magyarság (negatív) perspektívái determinálták. A dél-erdélyi magyar lakosság integritásának megőrzése érdekében nemcsak megengedhető eszköznek, hanem célszerűnek is tartotta az észak-erdélyi románság politikai vezetőrétegével, illetve egyházi intézményrendszerével szembeni válaszlépések megtételét. Úgy vélte, hogy ez egy közvetett eszköz lenne, amelynek segítségével nem a magyar kormány gyakorolna közvetlen nyomást a román kormányra, hanem az észak-erdélyi románság kerülne lépéskényszerbe, s a saját egzisztenciális érdekéből kifolyólag lenne kénytelen latba vetni a befolyását Bukarestben a román államvezetésnél a dél-erdélyi magyarság általános helyzetének javítása érdekében. Noha úgy tűnik, alapvetően maga is szkeptikusan viseltetett a retorziós politika sikerét tekintve, ebben látott halvány reményt a holtpontról való elmozdulásra.

²³ *Ismeretlen eredetű feljegyzés a Márton Áronnal folytatott beszélgetésről.* Hely nélkül [Gyulafehérvár], 1940. nov. 3. MOL, K 64, 92. cs., 1940–34/a. t., 93/1941. res. pol. sz.

²⁴ Ld. a 4. sz. lábjegyzetet.

²⁵ Keresztury Dezső az 1930-as években más magyar írókkal együtt egy látogatáson vett részt Erdélyben. Ekkor ismerkedett meg Márton Áronnal. A találkozóra úgy emlékezett vissza, hogy az erdélyi vendéglátóik közül szinte mindenki „panaszáradatot” zúdított rájuk, kivéve Márton Áront, aki nem panaszkodott, hanem nyugodt és higgadt volt, s tárgyilagosan beszélt az erdélyi magyarság kilátásairól. Ld.: Ónody Éva, A nép püspöke. *Új Tükör*, 1989. febr. 26. 20.

²⁶ Marton József, Márton Áron beiktatása Kolozsváron. in: *Studia Theologica Transsylvaniensia*, 6. sz. (2004). 104–113.

²⁷ *Imrády Béla miniszterelnök átírata Kánya Kálmán külügyminiszternek.* Budapest, 1938. szept. 9. MOL, K 64, 77. cs., 1938–34. t., 800/1938. res. pol. sz.

Márton Áron nemcsak befolyásolója, hanem egyúttal szenvedő alanya is lett a magyar–román egyházpolitikai viszonyrendszerben megmutatkozó reciprocitásnak. A második bécsi döntés után megfeleződött az észak-erdélyi román egyházfők létszáma. Vasile Stan, a máramarosszigeti székhelyű máramarosi ortodox püspökség főpásztora rögtön, már szeptember 1-jén, tehát két nappal a bécsi döntőbírói egyezmény kihirdetése után egyházmegyéje elhagyásáról döntött. Nicolae Popovici nagyváradi ortodox püspök tagja volt annak a nagyváradi román értelmiségiekből álló kontingensnek, amelyet október 4-én Teleki Pál miniszterelnök kitoloncolt az ország területéről. Valeriu Traian Frențiu nagyváradi görög katolikus püspök a magyar csapatok bevonulása idején Belényesen, tehát éppen az újonnan megvont határ túloldalán tartózkodott, s őt a magyar hatóságok már nem is engedték vissza püspöki székhelyére. Három román egyházi vezető, két görög katolikus, és egy ortodox püspök maradt Észak-Erdélyben: Iuliu Hossu szamosújvár-kolozsvári görög katolikus püspök, Alexandru Rusu, a nagybányai székhelyű máramarosi görög katolikus püspökség főpásztora, illetve Nicolae Colan kolozsvár-feleki ortodox püspök. Igaz, a nagyváradi görög katolikus egyházmegye sem maradt vezető nélkül, a Frențiu mellé 1940. május 6-án felszentelt Ioan Suciú segédpüspök az egyházmegye székhelyén maradhatott.²⁸

Dél-Erdélyben kétségtelenül Márton Áron volt a legmagasabb rangú és legkarizmatikusabb magyar egyházi vezető. A protestáns egyházak – nyilván az adott egyházmegye kiterjedését, híveinek létszámát és pasztorációs szükségleteit is figyelembe véve – vikáriusokra bízta a Dél-Erdélyben maradt híveik lelki vezetését. Az erdélyi református egyházkerületet Nagy Ferenc püspökhelyettes, a királyhágó-melléki református egyházkerületet, Nemes Elemér püspökhelyettes, az evangélikusokat Argay György püspökhelyettes, az unitáriusokat Gál Miklós főgondnok képviselte Dél-Erdélyben. Argay György 1941. április 27-i püspöki kinevezését az észak-erdélyi románok sérelmeire hivatkozva a román kormány nem ismerte el.

Itt kívánjuk megjegyezni, hogy kiegészítésre szorul a román történetírás által széles körben hangoztatott nézőpont, mely szerint a magyar hatóságok egyedül Hossu püspök státuszát ismerték el Észak-Erdélyben, a többi egyházi vezetőt, így Rusut és Colant éppen csak „megtűrték.” A román történeti kiadványok ezt azzal indokolják, hogy a magyar kormányzat egyedül a szamosújvári görög katolikus püspökség jogállását tekintette folytonosnak, amellet is, hogy a székhelyét a trianoni impériumváltás után helyezték át Kolozsvárra, a többi görög katolikus és ortodox püspökséget csak azután alakították meg Erdélyben, és különösen annak északi részén, hogy a terület román fennhatóság alá került.²⁹ Az unitusokkal kapcsolatban a második bécsi döntés után a magyar államvezetés legfőbb egyházpolitikai törekvése az volt, hogy kivonja az észak-erdélyi román görög katolikus egyházmegyéket a balázsfalvi székhelyű fogaras-gyulafehérvári érsekség felügyelete alól, és az 1912-ben megalakított magyar liturgiájú hajdúdorogi egyházmegye jurisdikciója alá rendelje őket, illetve kiterjessze és érvényesítse az esztergomi érsek primási joghatóságát az erdélyi görög rítusú katolikusok felett is.³⁰ Amikor a magyar vezetés a román püspökök személyének és státuszának elismerését mérlegelte, nemcsak a történelmi tradíciókat, hanem államhűségi szempontokat, vagyis az egyházfők magyar állami iránti lehetséges lojalitását is figyelembe vette.³¹ Egyértelműen erre utal, hogy míg Rusut és Hossut meghívták a magyar püspökkari konferencia tanácskozásaira,³² addig Traian Frențiu-t vissza sem engedték az időközben magyar fennhatóság alá kerülő egyházmegyéjébe, mivel a román nyelvű görög katolicizmus két világháború közötti manifesztatív erdélyi térhódítását alapvetően neki tulajdonították.

A kölcsönösségi politika alkalmazása során magyar részről nem maradt tehát más egyházi vezető, mint Márton Áron, akit az észak-erdélyi román püspökökkel paritásba lehetett állítani. Ha a magyar–román nemzetiségi egyházpolitikai párharcot egy képzeletbeli sakktáblán képzeljük el, akkor Márton Áron testesítette meg a „királynő” bábuját, amellyel a román bábukat folyamatosan sakkbán lehetett tartani. A szakirodalmi eredmények, illetve a saját kutatásaink alapján konstatalható, hogy a későbbiek folyamán a magyar hatóságok a Márton Áronon esett sérelmeket elsősorban Hossun és

²⁸ Erre részletesen ld.: Ioan-Marius Bucur, *Din istoria Bisericii Greco-Catolice Române (1918–1953)*. Cluj-Napoca, 2003. 99–101.

²⁹ Erre ld. pl.: Ioan-Marius Bucur, *Din istoria Bisericii Greco-Catolice*, 100–101. Dorel Man, *Pastorație și istorie la Episcopul Nicolae Colan în Transilvania 1940–1944*. Cluj-Napoca, 2007. 25–26. Viorel Rusu, *Rezistența Bisericii Greco-Catolice din Maramureș în perioada 1940–1944. Rolul Episcopului dr. Alexandru Rusu*. In: *120 ani de la nașterea Episcopului Dr. Alexandru Rusu*. Ed. Romul Pop, Cornel Munteanu et al. Baia Mare, 2004. 208–209.

³⁰ Erre részletesen ld.: Benkő Levente, *Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944)*. *Pro Minoritate*, 2002. 3. sz. 16–20.

³¹ Erre ld. a 23. sz. lábjegyzetet.

³² Erre ld.: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. II. köt. Összeállította és bevezette: Beke Margit. München–Budapest, 1992. (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae. XII–XIII.) 292–294.

Colanon torolták meg.³³ Noha a három Észak-Erdélyben maradt román püspök közül éppen Rusu számított rangidősnek, Hossu valóban egyházmegyéjének történeti jogfolytonossága okán, Colan pedig az egyedüli ortodox egyházi főméltóságként számíthatott a magyar hatóságok „kiemelt figyelmére”, és szükség esetén, a magyar térfélen ők válhattak a magyar és román egyházfők személyével kapcsolatos kölcsönösségi politika elszenvedőivé.

Egyházszerkezeti változások

Az 1940. augusztus 30-i döntőbíróági egyezmény meghozatala után a legsürgősebben megoldandó egyházszerkezeti kérdés a püspöki székhely Gyulafehérváron tartásának vagy áthelyezésének dilemmája volt, hiszen az erre vonatkozó történelmi horderejű elhatározás az egész egyházmegye majdani életére sorsdöntő hatást gyakorolhatott, minden egyes további intézkedés ebből a lépésből következett. Az eddig megjelent magyar történeti szakmunkák szerzői egyöntetűen kiemelik, hogy Márton Áron azért tette le a voksát a Dél-Erdélyben maradás mellett, mert ezzel kívánta demonstrálni a sorsközösség vállalását a fokozottan kiszolgáltatott helyzetbe kerülő helyi magyarsággal, tehát a döntését alapvetően egy nemzetlélektani tényezőre vezetik vissza. Igaz, sejtetni engedik azt is, hogy a kérdés megítélése ennél kissé bonyolultabb, ugyanis a püspök nem utolsósorban egy pragmatikus döntést hozott, amelyet a „pszichológiai hadviselés” mellett politikai és egyházpolitikai szempontok egyaránt motiváltak.³⁴

Mindenekelőtt érdemes leszögeznünk, hogy a püspöki székhely átköltöztetésének gondolata minden bizonnyal Márton Áront is foglalkoztatta, legalább is az őt még a kolozsvári plébánosi éveit óta ismerő, s vele kiváló személyes kapcsolatokat ápoló Tadeusz Stapiński kolozsvári lengyel alkonzul ebben az értelemben jelentett feletteseinek Márton Áron apostoli kormányzói kinevezése után.³⁵ Nyilván ez nemcsak azzal magyarázható, hogy a román államrezon részéről már a trianoni impériumváltás után erőteljes nyomás nehezedett az egyházmegye vezetésére, hogy telepítse ki a püspöki hivatalt az 1918. december 1-jei gyulafehérvári egyesülési határozatok óta a román nemzeti propaganda szempontjából is szimbolikussá váló városból. A püspökség magyar dominanciájának és magyar nemzeti kötődéseinek megőrzése érdekében nagyobb társadalmi védeltséget és háttérerőt élvezhetett a püspöki hivatal Kolozsváron, vagy más tömbmagyar vidéken, például a Székelyföldön. Természetesen a történelmi tradíciók akkor is egyértelműen Gyulafehérvár mellett szóltak. A második bécsi döntést követő bő egy hét eseményei azonban inkább tapogatózásra, mintsem végleges elhatározásra utalnak. Látszik, hogy a püspök nem is egyedül kívánt rendelkezni erről a kérdéstről, hanem azt a káptalan elé terjesztette, tehát testületi megerősítést kívánt nyerni a majdani lépéseihez, s az augusztus 31-i ülésen csak a legszükségesebb átmeneti intézkedések megtételét jelentette be.³⁶

A szeptember 7-i káptalani ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint ugyanakkor a felszólaló kanonokok többsége, így Boros József és Kászonyi Alajos is a teljes átköltöztetés, és egy dél-erdélyi vikariátus létrehozása mellett érvelt.³⁷ Fontos kiemelnünk azt a tényezőt is, ami már ezen az ülésen is megmutatkozott, nevezetesen, hogy Márton Áron nem függetlenítette magát a magyar diplomácia ebben a kérdésben képviselt álláspontjától és ebbéli akaratától.³⁸ Márpedig a Dísz téren akként interpretálták a kialakult helyzetet, hogy ha a püspök átmenne Észak-Erdélybe, akkor a románok biztosan egy nem magyar származású egyházi vezetőt oktrojálnának a Dél-Erdélyben maradt magyar hívekre, s a püspök későbbi visszatérése, vagy egy magyar ajkú egyházi vezető kinevezésének elérése lehetetlenné válna. Ezt a valószínű forgatókönyvet a külügyi apparátus egyik nagy befolyású tagja, a korábban a külügyminiszter általános helyettesi posztját is betöltő Apor Gábor vatikáni követ vázolta fel.³⁹ Természetesen az erdélyi katolikus püspökség teljes áthozatala Észak-Erdélybe szűkítette volna az észak-erdélyi román püspökökkel kapcsolatos magyar egyházpolitika mozgásterét is.

³³ Colanra vonatkozóan ld. a 16. sz. lábjegyzetet. Hossura vonatkozóan ld. az 1943. jún. 29-i kerelőszentpáli esetet: Márton Áron, *Bérmálás*. Összeállította és jegyzetekkel ellátta: Marton József. (Márton Áron hagyatéka. 2.) Marosvásárhely, 2006. 193–194.

³⁴ Virt László, *Nyitott szívvel*, 85–86. Domokos Pál Péter, *Rendületlenül. Márton Áron Erdély püspöke*. Szerk.: Hídvégi Máté. Budapest, év nélkül. [1989]. 160. Marton József, „Fogoly úr”. Márton Áron egyéniségének fejlődése. In: *Márton Áron írásai és beszédei*. Szerk.: Marton József–Nemes István. Gyulafehérvár, 1996. 145.

³⁵ Seres Attila, „Nagy intelligenciával és tapintattal megáldott magyar székely ember. Lengyelország nagy barátja”. Lengyel diplomáciai iratok Márton Áron kolozsvári éveiről 1936–1938. in: *Fons*, 2002. 1–3. sz. 456–457.

³⁶ Ld. a 4. sz. iratot.

³⁷ Ld. a 8. sz. iratot.

³⁸ Erre ld. még a 6. sz. iratot.

³⁹ Ld. a 9. sz. iratot.

S végül érdemes megemlítenünk, hogy 1940 szeptemberének első napjaiban Márton Áron lépéskényszerbe is került, ugyanis 6-án a már említett Nicolae Colan kolozsvári ortodox püspök egy körlevelet bocsátott ki, amelyben értesítette egyházmegyéjének Dél-Erdélyben maradt híveit a pasztorációs szükségleteik kielégítéséhez szükséges szervezeti keretek megteremtéséről, nevezetesen egy vikariátus létrehozásáról. A kolozsvári ortodox püspökség dél-erdélyi vikariátusának székhelye Gyulafehérvár lett.⁴⁰ Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy Márton Áron a Gyulafehérváron maradással nem végleges döntést hozott, hanem inkább egy átmeneti időszakra rendezkedett be, amely lehetővé tette a háborús viszonyok letisztulásának kivárását.

Természetesen a hívek lélekszáma és az egyházmegyei infrastruktúra kiterjedése és ellátottsága alapján önmagában indokolt lehetett a püspökség áthelyezése a magyar fennhatóság alá kerülő részbe. A Nagy Jenő püspöki irodaigazgató által összeállított statisztika szerint az egyházmegye – kerekítve – 395 ezer hívője és 249 plébániája közül 309 ezer hívet és 163 plébániát, tehát a hívek döntő többségét, illetve az egyházmegye plébániahálózatának nagyobb hányadát csatolták Magyarországhoz. Az 1941 tavaszának állapotát tükröző kimutatás szerint a Romániában maradt részen összesen 105 lelkész végzett lelképásztori munkát, akik közül 28 volt a szerzetes, a többi egyházmegyes pap.⁴¹ Ezzel szemben az egyházmegye északi részében lévő plébániák és helyi lelkészségek – 1943-as adatok szerint – 221 lelképásztor gondozása alatt álltak.⁴² A püspökség oktatási intézményhálózata hasonló arányban szenvedett törést, a 207 különböző fokú iskolából csak 55 maradt délen. Ismert tény az is, hogy az észak-erdélyi, számottevőbb egyházmegyei rész zavartalan működtetése érdekében Márton Áron püspöki helytartóságot szervezett Kolozsvár központtal, amelynek élére Sándor Imrét nevezte ki, s vele együtt a püspöki hivatal személyzetének egy része is Kolozsvárra költözött. Mivel a papnevelő intézet növendékeinek döntő többsége az erdélyi magyar katolicizmus bástyájának tekintett Székelyföldről rekrutálódott, a papnevelde áthelyezését Kolozsvárra racionális szempontok diktálták. A dél-erdélyi papnevelés folytonosságának biztosítása érdekében két szemináriumi professzor, köztük Macalik Győző korábbi spirituális, illetve Troján Károly Gyulafehérváron maradt.⁴³ A növendékek túlnyomó többsége, 34 fő származott Észak-Erdélyből, míg összesen 3 fő a dél-erdélyi területekről.⁴⁴

A püspök és a két szemináriumi tanár mellett Dél-Erdélyben maradt a székeskáptalan, illetve annak hat tagja, Zomora Dániel nagyprépost, Fejér Gerő, Boros József, Kászonyi Alajos, Buday János és az 1941-ben elhunyt Széles Dénes helyébe lépő Macalik Győző, továbbá Jellmann Gyula, az alapítványi hivatal és a Batthyáneum igazgatója is. Az erdélyi katolikus püspökség államilag finanszírozott státuszait kimutató 1942. évi román miniszteri átirat az említettek (a püspök, a kanonokok, az irodaigazgató, a szemináriumi tanárok, az alapítványi igazgató) mellett a püspöki hivatal 3 irodai alkalmazottját tünteti még fel: Imre László altitkár, Bacsoni Júlia gépirónő, illetve Marschalkó Árpád hivatali gyakornok nevét. Érdemes hozzáfűznünk, hogy ugyanez a dokumentum, az espereseket is beleértve, 81 egyházmegyes papról tesz említést, akik hivatalosan állami kongruában részesültek. Nem találjuk ebben a névsorban a püspöki jogtanácsos, a püspöki javadalomigazgató, vagy más, esetenként nélkülözhetetlennek számító munkakörök, mint például a sofőr nevét sem, amelyek ellátmányáról, amennyiben ténylegesen alkalmazásban álltak, a püspökségnek magának kellett gondoskodnia.⁴⁵

A püspöki javadalmak területe, mintegy 100 hold szántó, 45 hold szőlő és 2600 hold erdő, teljes egészében Alsó-Fehér megyében volt. A javadalmak korábban nem voltak elegendők az osztatlan egyházmegye szükségleteinek fedezésére,⁴⁶ ugyanakkor úgy véljük, hogy az egyházi infrastruktúra fenntartása – a birtokállomány földrajzi elhelyezkedése miatt – elvileg több nehézségbe ütközhetett az északi, mint a déli részen. Igaz, a trianoni impériumváltás után megmaradt csonka javadalmak állománya a második bécsi döntés után ismét csökkenésnek indult, 1941-1942 folyamán ugyanis román

⁴⁰ Alexandru Moraru, Vicariatul Ortodox Român Alba Iulia (1940–1945). Aspecte generale. In: *Identități confessionale în Europa Central-Orientală. (Secolele XVII–XXI). Lucrările colocalizării internațional din 14–17 noiembrie 2007, Cluj-Napoca*. Coord. Nicolae Bocșan–Ana Victoria Sima–Ion Cârja. Cluj-Napoca, 2009. 492.

⁴¹ A gyulafehérvári róm[ai] kat[olikus] egyházmegye helyzete. *Magyar Kisebbség*, 1941. máj. 16. 237–239.

⁴² Sas Péter, *Az erdélyi római katolikus egyház 1900–1948*. Budapest, 2008. 85.

⁴³ Marton József, *Az erdélyi katolicizmus 90 éve (1900–1990)*. Kolozsvár, 2008. 126–127.

⁴⁴ Faragó Ferenc, A Gyulafehérvári Papnevelő Kolozsváron. In: *Seminarium Incarnate Sapientiae. Emlékkönyv a 250 éve alapított Gyulafehérvári Papnevelde jubileuma alkalmából*. Szerk.: Marton József, Gyulafehérvár, 2003. 32.

⁴⁵ *A Vallás- és Művészetiügyi Államtitkárság átirata Mihai Antonescu külügyminiszternek*. Bukarest, 1942. ápr. 22. ANIC, f. 2720 Ministerul Cultelor și Artelor (Egyház- és Művészetiügyi Minisztérium), dos. 163/1942, fil. 29–32.

⁴⁶ Kovács Imre, Anyagi gondok – a lelekekért. *Erdélyi Tudósító*, 1941. 3. sz. 27.

hatóságok újabb kisajátításokat hajtottak végre. A brassói magyar konzul egyik jelentése szerint például 420 hold erdőt úgy vettek el a püspökség tótfaludi határon lévő birtokából, hogy a helyi hatóságok, 1941-1942 telén, a jogerős bírósági ítéletet meg sem várva, több száz köbméter fát termeltek ki és vittek el jogosulatlanul a helyi lakosság szükségleteinek fedezésére.⁴⁷

Minden bizonnyal nem kis részben a rekvirálások és kisajátítások által okozott károokra és ellátási problémákra vezethetők vissza a belényesi esperesi kerület gazdálkodási anomáliái is. Mint ismert, a bécsi döntés után a nagyváradi katolikus püspökség területéből 9, magyar ajkú gyülekezeteket kiszolgáló plébánia Dél-Erdélyben maradt. Ez a szórvány nagyjából lefedte a belényesi esperesség területét. A Szentszék az esperesi kerület igazgatását Márton Áron joghatósága alá rendelte, aki a területről nyert értesülései alapján azt állította, hogy a 9 plébánia közül 8, „*félvén a temesvári káptalan szellemének fertőzésétől*” kifejezetten óhajtja a gyulafehérvári püspökség fennhatóságának kiterjesztését. A püspök demográfiai érveket is felhozott: „*Indokolt ez a kért intézkedés is, mert ezzel a román területen maradt erdélyi püspökségi rész numerica is erősödik.*”⁴⁸

Domokos Pál Péter, aki 1939-1940 folyamán egyházmegyei főtanfelügyelő volt, tehát szoros kontaktust tartott fenn Márton Áronnal, és a püspöki hivatal ügyvitelét közvetlen közletről ismerhette, bővebben kitért a belényesi esperesi kerületben történetekre a Márton Áronról szóló, döntően személyes emlékein alapuló, ezért forrásértékű könyvében. A problémák alapvetően abból fakadtak, hogy a kormány rendeletet hozott az árak maximalizálásáról, amely a püspöki erdőbirtokokból kitermelt tűzifára is vonatkozott. A rendelet olyan alacsonyan szabta meg az árakat, hogy a kalkulált bevételből még a kitermelést sem lehetett fedezni. Ebben a helyzetben Hauler Pál belényesi plébános, a belényesi esperesi kerület vikáriusa úgy próbálta hasznosítani az erdőbirtokokat, hogy az állam számára kötelezően átadott tűzifán túli mennyiséget a maximális ár felett értékesítette, ugyanakkor a magánmegrendelőknek is a maximális árat könyvelte el. Így a kitermelésre az esperesség nem fizetett rá, ugyanakkor a számadásoknál kettős könyvvitelt kellett alkalmaznia. Iosif Pop szentjóni apát, egykori nagyváradi kanonok, aki tagja volt az 1940. október 4-én Nagyváradról kitoloncolt román értelmiségiek kontingensének, és a rangja alapján magasabb pozíciót töltött be az egyházi hierarchiában, mint Hauler, ordináriusként lépett fel, és igényt tartott a nagyváradi erdőkből származó javakra. A hadbírószágon feljelentette az esperest, egyúttal jelentést küldött a Szentszéknek is, amelyben Márton Áront tette felelőssé a történetekért.⁴⁹ Mivel a román hatóságok is vonakodtak elismerni Hauler és Márton Áron joghatóságát a belényesi erdőbirtokok felett, állami ellenőrt rendeltek ki a javadalmak gazdálkodásának felügyeletére.⁵⁰ Hauler, azzal érvelve, hogy az államot nem károsította meg, eleinte a hadbírószágon előtt is próbálta védeni az igazát, de a sorozatos bírósági idézések elől végül Magyarországra szökött. Márton Áron a saját jogtanácsosával vizsgálta ki a belényesi erdők gazdálkodását, és Hauler távozása után Bikfalvi Istvánt, a püspöki uradalom igazgatóját nevezte ki a belényesi esperesi kerület élére.⁵¹

Az előbb említett Iosif Popot tekinthetjük Márton Áron legfőbb román származású egyházi vetélytársának és ellenlábasának ebben az időszakban. Pop 1886-ban született Máramarosszigetén. Elemi és középiskolai tanulmányai után rítust váltott, s jelentkezett az egri szemináriumba. 1910-től Szmrecsányi Lajos egri érsek mellett az érseki aulában futott be karriert. 1919-ben Románia javára optált, s 1921-ben a nagyváradi egyházmegye inkardinálta. 1925-ben Bjelik Imre apostoli kormányzótól elnyerte a szentjóni apátságot, 1928-ban pedig, a román kormány nyomására, nagyváradi kanonokká nevezte ki őt Mayer Antal apostoli kormányzó. 1936-ban, amikor Mailáth Gusztáv Károly visszavonult, a román kormány erőteljes nyomást gyakorolt a Szentszékre, hogy Popot tegye meg utódjául.⁵² Pop a második bécsi döntés előtt a nagyváradi egyházmegye püspökutódlásának kérdésében is erőteljesen konfrontálódott Márton Áronnal. Ismert, hogy 1939. december 14-én, Fiedler István lemondása következtében XII. Pius pápa Márton Áront nevezte ki ideiglenesen a szatmár-nagyváradi aeque principaliter egyesített egyházmegye apostoli kormányzójává. A püspök vikáriusain, Szatmárban Szabó István, majd Pakocs Károly kanonok, Nagyváradon Schiffert Béla pápai prelátus révén gyakorolta az egyházvezetői jogait. A magyar történetírás, döntően magyar diplomáciai forrásokra támaszkodva már

⁴⁷ *SzTankay Zoltán brassói konzul jelentése Kállay Miklós külügyminiszternek*. Brassó, 1942. máj. 22. MOL, K 63, 443. cs., 1942–47. t., sz. nélkül.

⁴⁸ Ld. a 23. sz. lábjegyzetet.

⁴⁹ Domokos Pál Péter, *Rendületlenül...*, 167–168.

⁵⁰ *A Nemzetgazdasági Minisztérium átirata a Vallás- és Művészetiügyi Minisztériumnak*. Bukarest, 1943. jún. 2. ANIC, f. 2720, dos. 132/1943, f. 33.

⁵¹ Marton József, *Az erdélyi katolicizmus...*, 126.

⁵² Részletes életrajzát ld.: Tempfli Imre, *Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora 1892–1966*. METEM Könyvek. 36. Budapest, 2002. 1134.

feltárta, hogy a vatikáni döntéshozókra mind a magyar, mind a román diplomácia részéről erőteljes nyomás nehezedett annak érdekében, hogy magyar nemzetiségű vagy katolikus román püspöke legyen a két egyházmegyének. A három egyházmegye kormányzása nagy terhelést jelentett Márton Áron számára, amitől maga is szabadulni kívánt. 1940 júliusában, a Szentszék az egyesített egyházmegye élére Napholcz Pál kolozsvári jezsuita házfőnököt designálta, aki azonban szeptember 1-jén, a bécsi döntéssel kialakuló új helyzetre hivatkozva nem kívánta elfogadni a beiktatását. 1941. október 1-jén XII. Pius visszaállította, az ismét Magyarországhoz kerülő szatmári és a nagyváradi püspökség önállóságát, az új egyházfők kinevezéséig azonban mindkettő ideiglenes apostoli adminisztrátora Márton Áron maradt.

A kérdést Márton Áron számára is megnyugtató módon csak jóval később, 1942. március 28-án, Scheffler János szatmári püspökké és nagyváradi apostoli kormányzóvá történő kinevezésével sikerült rendezni, az erdélyi püspököt ekkor mentették fel a szatmári és nagyváradi püspökség kormányzása alól.⁵³

Epilógus

Márton Áron személyi kvalitásai, így a lelki vezetői szerep iránti fogékonysága, a kiváló társadalmi szervezőkészsége, a gazdálkodási-financiális problémák megoldására való képessége, illetve ezekkel a tulajdonságaival szoros összhangban a korábbi egyházi pályafutása (mindenekelőtt az egyházmegyei adminisztrációban szerzett tapasztalatai), és mindezekből kifolyólag az erdélyi magyar katolikus társadalom személyét övező közmegegyezése, már az 1930-as évek első felétől magában hordozta annak lehetőségét, hogy idővel az egyházmegyei hierarchia csúcsára jusson. Az általunk áttanulmányozott magyar és román levéltári források egyöntetűen arra engednek következtetni, hogy ez – az apostoli kormányzói, majd püspöki kinevezésekor már erőteljesebben kitapintható – társadalmi konszenzus a második bécsi döntés utáni időszakban konvertálódik, Márton Áron ekkor a dél-erdélyi (s egyáltalán az erdélyi) magyarság legfontosabb nemzeti és társadalmi erőközpontjává vált. Sőt, döntően a Dél-Erdélyben újjáalakuló Romániai Magyar Népközösségben vállalt szerepéből adódóan, szervezőmunkájának hatósugara politikai téren is meghatározó volt. Elég eklatánsan utal erre önmagában az a tény, hogy a romániai magyar diplomáciai képviseltek számára is ő jelentette az egyik legfőbb információforrást és igazodási pontot. A rendkívül erős személyi szuverenitása és egyházvezetői karizmája miatt mégsem lehetett volna politikai alapon betagolni, még az sem ingathatta meg, hogy az 1944. május 18-án elmondott beszéde után a magyar hatóságok az ország területéről történő kiutasítással fenyegették meg.

Márton Áron és az erdélyi (gyulafehérvári) katolikus püspökség szempontjából az 1940–1944 közötti, rendkívül feszült és labilis időszak záróakkordja a püspök⁵⁴ és a kanonokok⁵⁵ egy részének internálása és házi őrizetbe vétele volt 1944 őszén. Az egyházmegyei felsőpapság ekkor tapasztalhatta meg igazán a személyével szembeni fizikai retorziókat, amelyeket a katolikus egyházi oktatási intézmények tanári kara az internálások, a kényszermunkára hurcolás, a bebörtönzések, az erőszakos sorozások révén már jóval korábban átélt, s amelyekből ugyanez a felsőpapság később, a kommunista rezsim idején is részesülni fog majd.

⁵³ A szatmár-nagyváradi egyházmegye püspökutódlása körüli diplomáciai küzdelmekre részletesen ld.: Salacz Gábor, *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. München, 1975. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae. III.) 83–89.

⁵⁴ Kemény Gábor *külgyminiszter levele Serédi Jusztinián esztergomi érseknek*. Budapest, 1944. nov. 9. MOL, K 63, 271. cs., 1944–27/7. t., 3589/1944. pol. sz.

⁵⁵ *A gyulafehérvári székeskáptalan ülésének jegyzőkönyve*. Gyulafehérvár, 1944. okt. 23. Marton József gyulafehérvári nagyprépost személyes archívuma.

Iratok⁵⁶

1. Bothmer Károly⁵⁷ kolozsvári konzul szármajeltávirata Csáky István⁵⁸ külügyminiszternek. Kolozsvár, 1940. augusztus 28.

Kolozsvár, 1940. VIII. 28. 16 ó[ra] 20.

Budapest, 1940. VIII. 28. 16 ó[ra] 20.

Bizalmas!

18. szám

Miniszter úrnak

Vörnle⁵⁹ követ úrnak

Ghyczy⁶⁰ követ úrnak

A helyzet felderítésére Bárdossy⁶¹ által kiküldött Teleki Ernő⁶² jelenti: Külügyminiszter úr és Miniszterelnök⁶³ úr részére:

Mai válságos időben magyarság egységének és súlyának megnyilatkozása, véleményem szerint kizárólag a politikai frakciók felett álló egyházfők azonnali fellépése által hatásos.

Márton püspök⁶⁴ alábbi szöveget tartja megfelelőnek, amelyet püspöktársaival együtt táviratilag intézne királyhoz. Nem akarván azonban iniciálni még püspöktársai felé sem, szerinte három egyházfő erre nézve utasítást kellene, hogy kapjon.

Konzulátus már román nyelvre előre lefordítja szöveget, mint Budapestről érkezőt, átnyújtáná püspöknek, mihelyt erre sürgönyi utasítást kap, Nagyméltóságod megítélésére bízzák, hogy egyházfők megnyilatkozását rádión csak ismertesse, vagy esetleg királyhoz intézendő táviratot szó szerint is közzétegye, de csak táviratnak tényleges elküldését jelző konzuli jelentés után.

Folytatása következik.⁶⁵

Dechiffre: 1940. VIII. 28. 17 ó[ra] Vágó

Bothmer

Gépelte másolat. MOL, K 63, 254. cs., 1940–27/7. t., 603/1940. res. pol. sz.

⁵⁶ A mellékletben két levéltári kollekciónál, a Külügyminisztérium Magyar Országos Levéltárban őrzött korabeli irattárából, illetve Marton József gyulafehérvári nagyprépost személyes archívumából közöljük a második bécsi döntést közvetlenül megelőző és követő napokban kelt, Márton Áron személyére vonatkozó diplomáciai távirat- és levélváltást, illetve a gyulafehérvári székeskáptalan jegyzőkönyveinek szövegét. Az iratok eredeti tagolásán és szövegképén nem változtattunk. Az iratok szövegét a mai helyesírásai szabályoknak megfelelően javítottuk, egyes magyar szavak archaikus írásmódját, illetve az idegen szavak írásmódját megtartottuk. A rövidítéseket feloldottuk, a rövidítések helyét szögletes zárójellel jelöltük. A szármajeltáviratokat sifírozó alacsonyabb rangú külügyi tisztviselők vezetéknevéhez nem írtunk lábjegyzetet.

⁵⁷ Bothmer Károly (1893–1971) diplomata, 1935. aug. 27-től 1940. nov. 15-ig a kolozsvári magyar konzulátus vezetője.

⁵⁸ Csáky István (1894–1941) diplomata, 1938. dec. 10-től haláláig, 1941. jan. 27-ig külügyminiszter.

⁵⁹ Vörnle János (1890–?) diplomata, 1938. dec. 13-tól 1941. szept. 15-ig a külügyminiszter általános helyettese.

⁶⁰ Ghyczy Jenő (1893–1982) diplomata, 1939-től a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője, 1941. szept. 21-től a külügyminiszter általános helyettese, a külügyi tárcát egy ideig névleg vezető Kállay Miklós miniszterelnök mellett a Külügyminisztérium tényleges vezetője, 1943. júl. 24–1944. márc. 22. között külügyminiszter.

⁶¹ Bárdossy László (1890–1946) politikus, 1934-től 1941. febr. 4-ig bukaresti követ, 1941. febr. 4-től 1942. márc. 7-ig külügyminiszter, egyúttal 1941. ápr. 3-tól miniszterelnök.

⁶² Teleki Ernő (1902–1980) közigazdász, erdélyi magyar politikus. 1937-től a romániai Országos Magyar Párt Intézőbizottságának tagja, 1938–1939-ben a Magyar Királyi Külkereskedelmi Hivatal bukaresti képviselőjének vezetője, 1939–1940-ben az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet tagjaként a Magyar Népközösség Gazdasági Szakosztályának egyik vezetője, 1940 októbertől a magyar parlament behívott képviselője.

⁶³ Ekkor, 1939. febr. 16-tól haláláig, 1941. ápr. 3-ig Teleki Pál (1879–1941).

⁶⁴ Márton Áron (1896–1980) katolikus egyházi főméltóság, 1938. szept. 14-től az erdélyi (gyulafehérvári) katolikus püspökség apostoli kormányzója, majd 1938. dec. 24-től haláláig, 1980. szept. 29-ig püspöke.

⁶⁵ Ld. a 2. sz. iratot.

2. Bothmer Károly kolozsvári konzul számjeltávirata Csáky István külügyminiszternek. Kolozsvár, 1940. augusztus 28.

Kolozsvár: 1940. VIII. 27.⁶⁶ 21 ó[ra] 30. Bodonyi
Budapest: Fertásák

19. szám
Miniszter úr
Vörnle követ úr
Ghyczy követ úr

Folytatás.⁶⁷

„Örök és mély hagyomány szerint a magyar egyházak minden időben vállalták a nemzet lelki védelmét és sorsában való közösséget. Ez a tény és a közös sors indítja most is a történelmi magyar egyházak püspökeit arra, hogy népük érdekében felszólaljanak.

Egy idő óta mérhetetlen aggodalommal nézzük romániai magyar híveink mostohaságát. Tudjuk, hogy a rendkívüli körülményekkel természetsszerűleg együtt járnak rendkívüli intézkedések, de a romániai magyarságot az elkerülhetetlen megpróbáltatásokon túl nap-nap után megalázások, lelki és testi bántalmak érik.

Egyre nagyobb a száma azoknak, akiket magyarságuk miatt a hadbíróóságok elítélnék, vagy hatalmi erőszaknak esnek áldozatul. Leganarchisztikusabb pedig, hogy a katonai szolgálat címén behívott magyarok tízezrei olyan munkatáborokban sínylődnek, amelyek mindjobban atrocitás táborok jellegét öltik magukra, amely körülmény az otthon maradottakat is állandó aggodalomban tartja övéik sorsa miatt.

Nem a mi feladatunk, hogy a romániai magyarságot érintő és az őt megalázó bánásmódra nézve bizonyító adatokat sorakoztassunk fel. De isten előtt felelőséget vállaltunk híveinkért a földi életben is és mély megrendüléssel látjuk a romániai magyarság elszomorító lelki állapotát és emberhez méltatlan helyzetét és felelősségünk tudatában nyíltan kifejezésre kell juttatnunk azt az aggodalmunkat, hogy népünk sorsa lelkileg és emberileg ezekben az időkben elérte azt a mélységet, amelyen túl már csak a vak szenvedély válhat úrrá.

A magyar nép Erdély védelmében keresztény hittel 1000 éven át vértett, éppen ezért joggal igényelhet a hatalom részéről oly megítélést és bánásmódot, amely emberi méltóságát és nemzeti becsületét nem rombolja szét”.

Dechiffre: 1940. VIII. 28. 23 ó[ra] Dörgei-Vágó

Bothmer

Gépelte másolat. MOL, K 63, 254. cs., 1940–27/7. t., 603/1940. res. pol. sz.

⁶⁶ Sic! Nyilván a dátum elírás a dokumentum felzetén.

⁶⁷ Ld. az 1. sz. iratot.

3. Bothmer Károly kolozsvári konzul számjeltávirata Csáky István külügyminiszternek. Kolozsvár, 1940. augusztus 31.

Kolozsvár, 1940. VIII. 31. 16 ó[ra]

Budapest, 1940. VIII. 31. 16 ó[ra]

21. szám

Miniszter úrnak

Vörnle követ úrnak

Politikai osztálynak

Vonatkozással Nagyméltóságod 13. számú számjelsürgönyére:⁶⁸

Márton püspök a folyó hó 30-ára tervezett idejövetelét határ-megállapítás miatt lemondta. Távirat elküldését most már nyilván túlhaladott dolognak tartja, református⁶⁹ is ezen az állásponton van.

Dechiffre: 1940. VIII. 31. 17 ó[ra] Dörgei

Bothmer

Gévelt másolat. MOL, K 63, 254. cs., 1940–27/7. t., 612/1940. res. pol. sz.

⁶⁸ Nem találtuk meg.

⁶⁹ Itt nyilván Vásárhelyi János (1888–1960) püspökről van szó, aki 1936–1960 között állt az Erdélyi Református Egyházkerület élén.

4. Részlet a gyulafehérvári székeskáptalan rendkívüli ülésének jegyzőkönyvéből. Gyulafehérvár, 1940. augusztus 31.

Jegyzőkönyv az erdély-fehérvári Székeskáptalan
szept[ember]⁷⁰ 31-iki rendkívüli gyűléséről.

A gyűlésen megjelent a püspök Úr Őméltósága. Jelen vannak: Zomora Dániel⁷¹ nagyprépost, Dr. Fejér Gerő⁷², Dr. Kászonyi Alajos⁷³, Szélyes Dénes⁷⁴, Boros József⁷⁵ kanonokok.

Püspök Úr Őnagyméltósága előadja, hogy az ország határainak megváltozása egyházmegyénket két részre osztotta, és a jelentékenyen kisebb rész maradt Romániában. Mivel a másik résszel az érintkezés nehéz lesz, szükségesnek tartja, hogy Kolozsvárt vikáriátust létesítsen, mely széleskörű felhatalmazás alapján intézze az egyházmegyei kormányzás ügyeit azon a területen addig, míg az egyházi és állami illetékes tényezők a kérdést véglegesen megoldják.

Ezért a Káptalan hozzájárulásával vicarius generálisát Kolozsvárra küldi, segítségül adva részére a püspöki iroda, főtanfelügyelet és számvevőszék megfelelő személyeit.

A hívek megnyugtatóra is közhírré tette, hogy a püspök és Székeskáptalan a helyén marad. A felvetődött nehéz kérdésekben az egyházmegyei tanítónőképzés kérdését úgy véli megoldandónak – mivel a növendékek nem hajlandók a sibiui⁷⁶ tanítóképzőbe beiratkozni –, hogy a kolozsvári Máriánum mellé szervez tanítóképző intézetet. A papnevelés ügyét pedig úgy véli megoldandónak, hogy legalább ez évre az összes növendékek térjenek vissza Alba-Juliára.⁷⁷ És mivel tartani lehet attól, hogy többen vonakodnak ide visszatérni, igyekszik őket megnyugtani, hogy az idejövétel jövő sorsukat és elhatározásukat nem befolyásolja.

Végül kéri Székeskáptalant, hogy annak tagjai az egyházmegye kettéválasztásával kapcsolatos elgondolásaikat vele közöljék, hogy azokat a jövő tárgyalásokon megfelelően felhasználhassa.

Székeskáptalan hódolattal vette tudomásul a főpásztori bejelentést, s ahhoz mindenben hozzájárul. [...] ⁷⁸

K. m. f.

Zomora Dániel
nagyprépost

Márton Áron
püspök

Boros József
kanonok

Kézírásos eredeti. Marton József gyulafehérvári nagyprépost személyes archívuma

⁷⁰ Sic! A hónap neve nyilván elírás a jegyzőkönyvön.

⁷¹ Zomora Dániel (1853–1944) katolikus egyházi vezető, 1901-től a gyulafehérvári székesegyház kanonokja, 1903-tól általános helynök, nagyprépost.

⁷² Fejér Gergely (1869–1958) katolikus egyházi vezető, 1920-tól Gyulafehérváron a teológia rektora, egyúttal a gyulafehérvári székesegyház kanonokja.

⁷³ Kászonyi Alajos (1875–1946) katolikus egyházi vezető, 1926-tól Gyulafehérváron a teológia rektora, egyúttal a gyulafehérvári székesegyház kanonokja.

⁷⁴ Szélyes Dénes (1868–1941) katolikus egyházi vezető. 1928-tól a gyulafehérvári székesegyház kanonokja, 1932-től káptalani prelátus, 1933-tól provikárius.

⁷⁵ Boros József (1883–1972) katolikus egyházi vezető, 1911-től Gyulafehérváron a püspöki aulában titkár, irodaigazgató, 1923-tól kanonok, nagyprépost. 1939-től az Egyházmegyei Alapítványi Hivatal elnöke, 1943-tól provikárius.

⁷⁶ Sic!

⁷⁷ Sic!

⁷⁸ A kihagyott részben Majláth Gusztáv Károly volt erdélyi püspök hagyatékára vonatkozó napirendi pont következik. Nem közöljük.

5. Csáky István külügyminiszter számjeltávirata Bothmer Károly kolozsvári konzulnak. Budapest, 1940. szeptember 4.

25. szám

Exung Kolozsvár

Szíveskedjék három felekezet püspökével igen sürgősen alábbiakat közölni:

Konkrét észleletekből kifolyólag szükségesnek látszik odaát maradó magyar vezetőkre és felekezetek lelkészeire, valamint tanítóira haladéktalanul legalkalmasabbnak látszó módon és minden eszközzel hatni, hogy magyarság nyugalma megőriztessék és visszakerülő területekre való átvándorlása megakadályoztassék.

Elsietett átjövétel vagyoni romlásukkal jár anélkül, hogy egzisztenciájuk visszacsatolandó területen biztosítható lenne. Azok, akik őrhelyüket ily válságos időben elhagyják, ideát támogatásra nem számíthatnak.

Minden szempontból szükséges helyzet kialakulását és két állam közti viszony kifejlődését bevárni.

Chiffre: 1940. IX. 4. 13 óra Vágó, Zsindely

Csáky

Gépelte másolat. MOL, K 63, 258. cs., 1940–27/7. t., sz. nélk.

6. Bárdossy László bukaresti követ telefonszámjel-sürgönye Csáky István külügyminiszternek, Bukarest, 1940. szeptember 6. Gépelt másolat.

Bukarestből, 1940. IX. 6. 13 óra 50, leadta Csáky
Felvette: Bné
Statissime

369. szám
Miniszter úr
Vörnlé követ úr
Politikai osztály

Márton püspök bizalmasan közli velem következőket:

Gyulafehérváron marad, de onnan egyházmegye mindkét részét tovább kormányozni kívánná. Ehhez magyar és román kormány hozzájárulása mellett Szentszék engedélye szükséges. Nuncius püspök szándékát helyesli és támogatja.

Magyar kormány hozzájárulásának megadásánál tekintetbe veendő, hogy román kormány előreláthatólag szintén igényelni fogja, hogy megosztott egyházmegyéiket román püspökök is tovább kormányozhassák. Görög katolikus püspököknél ebben a tekintetben nem lehetne aggály, balázsfalvi püspökségnek⁷⁹ csak székelységben van néhány plébániája, kolozsvári görög katolikus egyházmegyéből pedig csak egyetlen kicsiny falu marad⁸⁰ román fennhatóság alatt. Püspök javaslata átmeneti⁸¹ megoldás volna, végleges rendezés háború után. Kívánságát fenntartás nélkül magyar kormány döntésére bízza. Addig is ügyek zavartalan vitelére Kolozsvárra vikáriust küld⁸², papnövelvét Gyulafehérvárról, tanítóképzőt Nagyszebenből kénytelen Kolozsvárra áthelyezni, mivel régi helyükön növendéket nem kapnak. Két intézet elhelyezésére felszabaduló állami épületet kér.

Ha kormány távirat második bekezdésében említettekhez hozzájárul, már most írásbeli engedélyt kér maga, két tikára és chaffeure részére, hogy megszállás ideje alatt is, vagy közvetlenül utána, szabadon be- és kiutazhasson egyházmegye magyar részére. Ott előkészített bérmlási útja miatt erre sürgős szüksége volna, úgy hogy írásbeli engedélyt [---]⁸³ is respektálják.

Dechiffre: 1940. IX. 6. 16 óra Zsindely

Bárdossy

MOL, K 63, 254. cs., 1940–27/7. t., 622/1940 res. pol. sz.

⁷⁹ Balázsfalva valójában a gyulafehérvár-fogarasi görög katolikus érsekség székhelye volt.

⁸⁰ Gépelt aláhúzás az eredetiben.

⁸¹ Gépelt aláhúzás az eredetiben.

⁸² Gépelt aláhúzás az eredetiben.

⁸³ Kihagyás az eredetiben.

7. Csáky István külügyminiszter számjeltávirata Bothmer Károly kolozsvári konzulnak. Budapest, 1940. szeptember 7..

34. szám

Exung Kolozsvár

Szíveskedjék Márton püspököt és Bethlen Bálintot⁸⁴ haladéktalanul felkérni, kövessenek el mindent magyar lakosság helybenmaradására. Esetleg szükséges küldöncök költségeit konzulátus fedezze.

Chiffre: 1940. IX. 7. 21 ó[ra] Biró és Vág

Csáky

Kiadta: Fertsák

Gépelte másolat. MOL, K 63, 258. cs., 1940–27/7. t., sz. nélk.

⁸⁴ Bethlen Bálint (1863–1946) földbirtokos, erdélyi magyar politikus. Az 1920-as évek második felében, az 1930-as évek első felében a romániai Országos Magyar Párt Intézőbizottságának és Mezőgazdasági Szakosztályának tagja. A második bécsi döntés után az Erdélyi Református Egyházkerület dél-erdélyi egyházkerületi részének világi elnöke, a Romániai Magyar Népközösség alelnöke.

8. Részlet a gyulafehérvári székeskáptalan ülésének jegyzőkönyvéből. Gyulafehérvár, 1940. szeptember 7.

Jegyzőkönyv az erdély-fehérvári Székeskáptalan
1940. szept[ember] 7-iki üléséről

Jelen van az ülésen a püspök Úr Ónagyméltósága, Zomora Dániel nagyprépost, Dr. Fejér Gerő, Dr. Kászonyi Alajos, Szélyes Dénes, Boros József kanonokok.

Püspök Úr Ónagyméltósága meghallgatni óhajtja a káptalani tagok véleményét az egyházmegye szétszétválásával előállt új helyzetet illetően.

Boros József kanonok előadja: az egyházmegye hívei közül mintegy 300.000 esett a határokon kívül, 80.000 maradt itt.

E 80.000 lélekszám már a változás ez első napjaiban is lényegesen csökkent, és folyton csökkenni fog. Nem lehet reális számítással 50.000-nél nagyobbra tenni az itt maradtak számát. Ezen 50.000 hívő is szétszórva, sehol nagyobb csoportot nem alkotva a végleges beolvadás sorsára jut.

Ily körülmények között szükségtelen a püspökség, káptalan, papnevelde itteni fenntartása, de talán nem is lesz lehetséges azok fenntartása, különösen az anyagi szempontok miatt.

Ezért a kérdés megoldását abban látja, hogy ezen intézmények helyeztessenek át az egyházmegye nagyobbik részébe, amely rész számára ezen intézményeket úgyis meg kell szervezni. Az áthelyezéssel együtt át lehetne vinni nemcsak az anyagi javak egy nagyobb részét, hanem a szellemi értékű javakat is (könyvtár, levéltár), amelyekhez a nagyobb résznek több joga van. Az itteni résznek egy vikariátus alkotásával lelki szükségleteiről megfelelően történne gondoskodás.

Az itt maradt katolikusság pár év alatt elpusztul, megmentése csak a lakosság áttelepítésével lenne lehetséges.

Dr. Kászonyi kanonok ugyanezen nézetét fejezi ki.

Dr. Fejér kanonok nézete szerint az intézményeknek itt kell maradnia, hogy az itteni hívők gondozását lássa el. Az intézmények anyagi ellátásáról bizonyára történik gondoskodás. Ezen intézmények itt maradása kihatással lesz a hívek ittmaradására is, amit előmozdítandónak vél.

Az áthelyezésre csak akkor kerülhetne sor, ha lakosságcsere kapcsán a híveket áttelepítenék.

Püspök Úr Ónagyméltósága meghallgatván a véleményeket, azokat megfelelően fel fogja használni a felettes egyházi és állami hatóságokkal folytatandó tárgyalásokon. Egyben közli, hogy a papneveldei tanárok egy részét Kolozsvárra rendelte, hogy az elszakadt terület papnövendékeinek neveléséről gondoskodjanak. Az ide visszatérő 5-6 növendék részére két előljáró tanár fog ittmaradni, ezzel meglesz az itteni intézet életének folytonossága is. [...] ⁸⁵

K. m. f.

Zomora Dániel
Nagyprépost

Márton Áron
püspök

Boros József
kanonok

Kézírási eredeti. Marton József gyulafehérvári nagyprépost személyes archívuma

⁸⁵ A következő napirendi pont a Transsylvania Bankban kezelt pénzalapokkal foglalkozik. Nem közöljük.

9. Apor Gábor⁸⁶ vatikáni követ levele Ghyczy Jenőnek, a Külügyminisztérium Politikai Osztálya vezetőjének. Róma, 1940. szeptember 7.

113/1940. biz.

Róma, 1940. szeptember hó 7-én
Bizalmas!

Kedves Barátom!

Kapcsolatban a most küszöbön álló erdélyi egyházpolitikai változásokkal szeretném hívni szíves figyelmedet a gyulafehérvári püspökség kérdésére, melynek nagyobbik fele a bécsi döntés következtében visszatér magyar fennhatóság alá. Véleményem szerint különösen megfontolandónak tartanám Márton Áron püspöknek magyar területre való áthívását, mert ez esetben az üresedésbe kerülő gyulafehérvári püspöki széket minden valószínűség szerint nem fogjuk többé magyar püspökkel betölthetni, mivel oda a románok vagy egy oláh, vagy pedig, a mindinkább erősödő német befolyás hatása alatt, egy német személyt fognak jelölni és a Szentszék ezen kívánság elől csak nehezen térhetne ki. Viszont ha Márton Áron Gyulafehérváron marad, úgy természetes, hogy a magyar területre eső egyházmegyei részbe egy magyar apostoli adminisztrátor kinevezése nem fog komoly akadályokba ütközni.

Sokszor szívélyesen üdvözl:

Apor

Gépelte eredeti. MOL, K 63, 254. cs., 1940–27/7. t., 624/1940. res. pol.

⁸⁶ Apor Gábor (1889–1969) diplomata, 1938. dec. 24-től 1944. okt. 15-ig vatikáni magyar követ, 1944. jún. 4-től csatlakozott a Barcza György vezette követi bizottsághoz.

Márton Áron și Episcopia Romano-Catolică din Transilvania (Alba Iulia) după cel de al II-lea Arbitraj de la Viena

- Rezumat -

Activitatea ecleziastică desfășurată de Márton Áron se întinde pe parcursul mai multor regimuri politice. Începutul activității sale ecleziastice este legat de perioada monarhiei parlamentare, apoi, în timpul dictaturii regale, a fost numit episcop în fruntea Episcopiei Catolice de Transilvania (Alba Iulia), în cursul regimului autoritar al lui Ioan Antonescu și-a întărit poziția de lider al bisericii, iar în perioada regimului comunist a dobândit prestigiu în cadrul catolicismului universal, ca urmare a opoziției sale la adresa conducerii de stat anticlericale și a politicii religioase represive.

După 30 august 1940 problema principală era reprezentată de personalitatea lui Márton Áron – el fiind unul dintre cei mai influenți, dacă nu cel mai influent lider religios și social al vremii – și efectul activității sale de păstor spiritual superior în ceea ce privește menținerea integrității etnice și a coeziunii sociale a maghiarilor din Transilvania de Sud, element ce a rămas în afara euforiei și a procesului de reunificare. În lucrarea de față ne propunem să evidențiem un posibil punct de pornire în analiza chestiunii referitoare la posibilitățile de care a beneficiat Márton Áron în influențarea politicii religioase românești (și maghiare).

În sens geografic, libertatea de mișcare a lui Márton Áron a fost masiv restrânsă, în perioada următoare arbitrajului de la Viena și până la sfârșitul verii – începutul toamnei anului 1942 el fiind practic sechestrat în partea de sud a Transilvaniei. Chiar și după această perioadă i s-a permis doar ocazional – cu aprobare specială – să călătorească în Ungaria. În pofida faptului că sursele istorice primare sunt fragmentare și nu oferă certitudini, vom încerca să reconstituim pe baza documentelor diplomatice maghiare și literatura de specialitate existentă cronologia acțiunilor întreprinse de Márton Áron.

Din cercetările întreprinse până în prezent reiese faptul că episcopul nu a părăsit prea des nici măcar regiunile mai restrânse ale Transilvaniei de Sud. Până în prezent dispunem doar de o singură sursă, care demonstrează într-o manieră indubitabilă faptul că în perioada 1940-1944 Márton Áron a călătorit la București, convocat fiind de nunțul papal pentru discutarea situației referitoare la pașaportul episcopului. Această convorbire s-a desfășurat la 19 august 1944.

Izvoarele diplomatice maghiare atestă faptul că episcopul a menținut legătura îndeosebi cu reprezentanții diplomați maghiari din Transilvania de Sud și, într-o măsură mai restrânsă, cu nunțul papal. Principala sa sursă de informare era consulul maghiar din Brașov, întrucât acesta avea sub jurisdicția sa județele sudice ale Transilvaniei istorice, dar el se întâlnea ocazional, inclusiv cu consulul maghiar din Arad. Se pare că cei doi consuli maghiari vizitau frecvent Alba Iulia, întrucât libertatea de mișcare a episcopului – chiar și în interiorul acelei regiuni – era îngăduită ca urmare a faptului că nu beneficia de autorizația necesară utilizării unui autoturism.

Un element important al relațiilor bilaterale româno-maghiare era reprezentat de conducerea politică, religioasă și civilă maghiară, ce era direct implicată în evoluția destinului istoric al Transilvaniei – care avea în acel timp trei poli diferiți în ceea ce privește statutul, experiența și viziunea privitoare la viitor (Ungaria Trianonică, Transilvania de Nord, Transilvania de Sud) – dar de o importanță majoră era mai ales măsura în care anumiți reprezentanți ale acestor forțe au putut influența mecanismul guvernamental maghiar. În acest context, personalitatea episcopului Márton Áron nu poate fi neglijată.

Clarificarea rolului jucat de Márton Áron în această chestiune este necesară, inclusiv datorită faptului că istoriografia anterioară schimbării de regim a expus într-o manieră echivocă punctul de vedere exprimat de episcop la adresa românilor din Transilvania de Nord. Prima monografie istorică importantă, ce a analizat evoluția relațiilor maghiaro-române după al II-lea arbitraj de la Viena, a evidențiat activitatea social-politică desfășurată de Márton Áron, pentru a demonstra faptul că, după al II-lea arbitraj de la Viena, între popoarele maghiar și român nu au existat doar divergențe, ci și puncte de legătură. Numele lui este menționat alături de acei lideri politici și religioși care au atras foarte devreme atenția (încă din luna octombrie a anului 1940) asupra pericolului reprezentat de politica de retorsiune, îndemnând guvernele să protejeze interesele propriilor minorități..

În schimb, potrivit unui document recent descoperit, în cadrul unei discuții din 30 octombrie 1940 episcopul nu a exclus, inițial, posibilitatea aplicării unor măsuri dure față de instituțiile bisericesti române din Transilvania de Nord, ca urmare a calvarului în masă îndurat de populația maghiară din Transilvania de Sud. Considera foarte potrivită folosirea constrângerii în interesul maghiarimii din Transilvania de Sud, dar cu condiția ca guvernul maghiar să nu fie inițiatorul politicii de retorsiune.

În opinia noastră, punctul de vedere exprimat de Márton Áron (și viziunea sa) se explică prin vulnerabilitatea deplină a maghiarilor în plan politic și existențial după al doilea arbitraj de la Viena. Cercetările noastre confirmă faptul că episcopul nu manifesta sentimente de aversiune sau prejudecăți față de reprezentanții altor etnii. Se pare că și Márton Áron a fost afectat de hotărârile celui de al doilea arbitraj de la Viena. Presiunea exercitată de stat asupra maghiarilor din Transilvania de Sud, privarea de drepturi, internarea bărbaților maghiari în lagărele de muncă, obstrucționarea activității desfășurate de instituțiile de învățământ maghiare, măsurile abuzive implementate de autoritățile locale și, ca urmare, exodul în masă al populației maghiare, toți acești factori prevesteau pericolul extincției etniei maghiare din Transilvania de Sud. Putem concluziona că punctul de vedere susținut de Márton Áron cu privire la românii din Transilvania de Nord a fost determinat de consecințele celui de-al doilea arbitraj de la Viena și de perspectivele negative ale maghiarilor din Transilvania de Sud. În vederea păstrării integrității populației maghiare din Transilvania de Sud a considerat posibilă și necesară aplicarea unor măsuri represive de răspuns la adresa elitei politice și instituțiilor bisericești românești din Transilvania de Nord. El considera că prin aceste măsuri indirecte nu guvernul maghiar era cel care urma să exercite presiune asupra guvernului român, ci românii din Transilvania de Nord ar fi fost nevoiți să intervină la București în vederea îmbunătățirii situației populației maghiare din Transilvania de Sud. În pofida faptului că era sceptic cu privire la reușita politicii de retorsiune, considera că aceasta oferea o mică speranță pentru schimbare.

Cea mai importantă chestiune referitoare la ierarhia bisericească după arbitrajul din 30 august 1940, a fost dilema strămutării sau menținerii la Alba Iulia a sediului episcopiei, decizie ce era decisivă în viața diecezei, toate măsurile ulterioare urmând a fi adoptate în funcție de această decizie. Autorii lucrărilor de specialitate ce au analizat această chestiune sunt de părere că Márton Áron a votat în favoarea menținerii episcopiei în Transilvania de Sud, pentru a demonstra astfel solidaritatea cu maghiarii din regiune ajunși într-o situație vulnerabilă, decizia sa a fost interpretată ca una de natură național-psihologică.

Trebuie să menționăm faptul că mutarea sediului episcopiei l-a preocupat inclusiv pe Márton Áron, după cum reiese din rapoartele viceconsulului polonez din Cluj, Tadeusz Stapiński, trimise după numirea lui ca episcop. Ei se cunoșteau și mențineau un contact direct încă din perioada în care Márton Áron era preot paroh în Cluj.

Evenimentele din săptămâna ce a urmat celui de al doilea arbitraj de la Viena au ilustrat mai degrabă înțelepciune, decât o decizie definitivă. Se pare că episcopul nu a dorit să adopte singur o decizie atât de importantă, astfel că a înaintat problema capitlului, dorind o confirmare pentru următorii pași. Putem afirma că prin rămânerea la Alba Iulia Márton Áron nu a adoptat o decizie definitivă, ci s-a instalat aici temporar, perioadă în care putea aștepta deznodământul războiului.

În anexă publicăm 9 documente, ce datează din perioada anterioară și după al doilea arbitraj de la Viena, anume telegramele diplomatice și scrisorile referitoare la persoana lui Márton Áron, precum și textele protocoalelor Capitlului Episcopal din Alba Iulia.

Márton Áron and the Catholic Diocese of Transylvania (Alba Iulia) After the Second Vienna Award

- Summary -

Áron Márton's ecclesiastical activity covered several political regimes. The beginning of his priestly service is connected to the period of the parliamentary monarchy, then he was appointed bishop at the head of the Catholic Diocese of Transylvania (Alba Iulia) during the royal dictatorship, after that, during the authoritarian regime of Ioan Antonescu, he strengthened his position of church leader and, during the communist regime, as a result of his opposition to the anticlerical state leadership and to the repressive church policy, he gained prestige in the universal Catholicism.

The main problem was the personality of Márton Áron after 30 August 1940 - as he was one of the most influential, if not the most influential religious and social leader of the time - and the effect of his activity as superior priest shepherd over maintaining the ethnic integrity and social cohesion of Hungarians in Southern Transylvania, which remained apart from the euphoria and the reunion process. This paper aims to emphasize a potential starting point in studying the issue, namely which were the possibilities of Márton Áron to constraint the Romanian (and Hungarian) church policy.

Márton Áron's personal freedom was largely limited in the geographical sense, after the Vienna Award until late summer - early fall 1942 – he was in fact sequestered in Southern Transylvania. Even after this period he was allowed to leave abroad only occasionally, with special approval. Although fragmentary, the primary sources do not provide certainty, but we tried to rebuild the chronology of his actions after the Hungarian diplomatic documents and the available literature data.

The investigations conducted so far show that the bishop did not leave very often even the limited regions of Southern Transylvania. So far, we have only a single notification, which clearly shows that during 1940 to 1944, Márton Áron left for Bucharest, as he had been called by the Papal Nuncio to discuss ominous, the Bishop's situation of his passport. This discussion took place on 19 August 1944.

Hungarian diplomatic sources showed that the bishop kept in touch more with the Hungarian diplomacy of South-Transylvania, rather than with the Papal Nuncio. His main source of information was the consul in Brasov because he had under his jurisdiction the southern counties of historical Transylvania, but he also met occasionally the consul of Arad. It seems that they often visited Alba Iulia, because the bishop's freedom to move even within the region was prevented by the fact that he was not authorized to use a car.

An important piece of the Romanian-Hungarian bilateral relations was the political, religious and Hungarian civil leadership, who was directly involved in the evolution of the historical destiny of Transylvania - who had at that time three different poles in status, experience and vision of the future (Trianon Hungary, Northern Transylvania, Southern Transylvania) - but especially a great importance was the extent to which some representatives of these forces influenced the mechanism of the Hungarian government. In this context, Márton Áron can not be neglected.

Establishing the role of Márton Áron in this issue is necessary because the historiography before the change of regime presented a shady point of view of the bishop towards the Romanians in Northern Transylvania. The first important historical monograph, which reviewed the Hungarian-Romanian relations after the Second Vienna Award, highlighted the social and political work of Márton Áron to prove that, after the Second Vienna Award, between the Hungarian people and the Romanian people had not only been differences, but also connecting points. His name is mentioned along with those political and church leaders who drew the attention rather early (since October 1940) on the danger induced by mutual retorziune policy and therefore urged the governments to defend their own minorities' interests.

Instead, according to a recently discovered document, within a discussion on 30 October 1940, the bishop did not exclude the possibility of harsher measures from the beginning against the Romanian Church institutions of Northern Transylvania, as a result of the mass ordeal suffered by the Hungarians in Southern Transylvania. He thought very suitable to use the constraint in favour of Hungarians in Southern Transylvania, on condition that the Hungarian government would be no more the initiator of the retaliation policy.

We think that Márton Áron's view (and prospects) can be motivated by the full vulnerability of Hungarians in political and existential fields after the Second Vienna Award. Our research confirms that the bishop had no hatred or prejudice towards the representatives of other ethnicities. It seems that Márton Áron was affected by the decisions of the Second Vienna Award. The pressure of the state exerted on the Hungarians in Southern Transylvania, the deprivation of rights, taking Hungarian men to camp labour, preventing activity in the Hungarian educational institutions, abusive measures practised by the local authorities and, therefore, the mass migration of the Hungarian population that foretold the danger of extinction of these ethnicities in the region. We conclude that Márton Áron's point of view on Romanians in Northern Transylvania was influenced by the consequences of the Second Vienna Award and by the bad prospects on the Hungarians in Southern Transylvania. In order to maintain the integrity of the Hungarian population in Southern Transylvania, he saw possible and necessary to apply repressive measures as a response against the Romanian political elite and the church institutions in Northern Transylvania. He thought that through these indirect measures, it is not the Hungarian government who would exert pressure on the Romanian government, but the Romanians in Northern Transylvania would have to intervene in Bucharest to improve the situation of the Hungarian population in Southern Transylvania. Although he was also skeptical about the success of the retorziune policy, he believed that it prospected a little hope for change.

The most important issue in the religious structure after the Award of 30 August 1940 was the dilemma of displacement or maintaining in Alba Iulia the headquarters of the diocese, a decision which was decisive in the life of the diocese, as all subsequent steps were to be taken according to this decision. The authors of the literature on the subject believe that Márton Áron voted to maintain the diocese in South Transylvania to show solidarity with the Hungarians in the region who were in a vulnerable situation, his decision being interpreted as one of a national-psychological kind.

It is necessary to mention that the displacement of the diocese headquarters concerned Márton Áron, as Tadeusz Stapiński's reports relate that the Polish vice-consul of Cluj sent for him to be appointed bishop. They had met and kept in touch since the time when Márton Áron was a parish priest in Cluj.

The events of the whole week that followed the decision of the Second Vienna Award, showed more wisdom than a final decision. It seemed that the bishop did not want to take such an important decision alone, so he handed the problem over to the chapter, seeking confirmation of the next steps. We can say that Márton Áron had not taken a final decision by staying in Alba Iulia, but he had settled here temporarily, in which time he could wait for elucidation of war relations.

In the Annex to this study we shall publish 9 documents dated before and after the decisions of the Second Vienna Award, namely the diplomatic telegrams and letters about Márton Áron's person and the protocols texts of the Diocese Chapter of Alba Iulia.